

Alina Sikorska

Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej w Warszawie

Ludność niechłopska w strukturze społeczno-ekonomicznej wsi

Obserwowane w ostatnich latach zainteresowanie przemianami strukturalnymi wsi i rolnictwa nie jest przypadkowe. Zmiany systemowe w zasadach funkcjonowania gospodarki, rosnąca rola rynku, perspektywy integracji z UE, w stosunku do wszystkich gałęzi produkcji zaczęły wymuszać konieczność pośpiesznych przekształceń w celu przystosowania się do nowych uwarunkowań i potrzeb. Szybko okazało się, że jednym z najtrudniejszych problemów będzie nasilenie tempa rekonstrukcji i modernizacji rolnictwa. Wiąże się to nie tylko ze specyfiką produkcji w tym dziale gospodarki oraz z cechami gospodarstw rolnych, ale wynika przede wszystkim z zależności zmian zachodzących w rolnictwie od uwarunkowań makroekonomicznych. Jedną z podstawowych płaszczyzn, na których uwidacznia się ta zależność, jest relacja pomiędzy liczbą pracujących w rolnictwie i poza rolnictwem. Najogólniej ujmując – możliwości migracji z rolnictwa, powiększająca się, w odróżnieniu do pracujących bezpośrednio przy produkcji rolnej, liczebność osób zatrudnionych poza rolnictwem i w jego szeroko rozumianej obsłudze współdecydują o tempie przemian agrarnych i wzroście wydajności pracy. Wymienione zjawiska mają w konsekwencji wpływ także na poziom dochodów ludności związanej z rolnictwem.

Uwzględniając aktualne realia gospodarcze, a przede wszystkim trwający proces proefektywnościowych przekształceń w działach pozarolniczych (stanowiący główne źródło wysokiego bezrobocia) wśród sposobów przyśpieszenia przemian w rolnictwie najwięcej nadziei łączy się z uaktywnieniem procesu tzw. wielofunkcyjnego rozwoju wsi. Polega on na stymulowaniu rozwoju na terenach wiejskich pozarolniczych dziedzin gospodarczych, co umożliwiłoby odchodzenie zbędnych w rolnictwie osób do innych zajęć, a więc tym samym stwarzało warunki do unowocześniania struktur w rolnictwie. Z jednej strony uruchomienie takiego procesu wydaje się naturalnym etapem zachodzących zmian, szczególnie jeżeli uwzględni się opóźnienia infrastrukturalne i cywilizacyjne charakterystyczne dla wielu obszarów wiejskich oraz ograniczoną działalność okołorolniczą. Jednak z drugiej strony ciągle jeszcze rzeczywistość społeczno-ekonomiczna utrudnia znaczące uaktywnienie opisanych zjawisk. Za najistotniejsze bariery na ogół uznaje się braki kapitałowe i ograniczenia popytowe. Jednocześnie przy poszukiwaniu bodźców sprzyjających przekształceniom obszarów

wiejskich coraz więcej uwagi poświęca się czynnikom, które określają stopień zaawansowania wielofunkcyjnego rozwoju wsi i decydują o zróżnicowaniu obszarów wiejskich.

Jednym z widocznych efektów przejmowania przez wieś nowych funkcji są zmiany w strukturze społeczno-zawodowej ludności, w tym przede wszystkim powiększanie się populacji nie posiadającej gospodarstw rolnych. W tym kontekście przy poszukiwaniu dróg uaktywnienia przemian funkcjonalno-strukturalnych wsi i modernizacji rolnictwa szczególnie istotna wydaje się znajomość dotychczasowych uwarunkowań i mechanizmów decydujących o wyodrębnianiu się i cechach grupy zwanej umownie niechłopską ludnością wiejską¹.

W nawiązaniu do powyższych uwag celem artykułu jest nie tylko charakterystyka ludności wiejskiej żyjącej poza gospodarstwami chłopskimi, ale przede wszystkim wykazanie zależności pomiędzy kształtowaniem się tej grupy i jej cechami a czynnikami makroekonomicznymi, które ten proces stymulowały. Na tym tle szczególnie istotna jest odpowiedź na pytanie, na ile dotychczasowe przemiany w strukturze społeczno-zawodowej ludności wiejskiej działają na rzecz uaktywnienia przekształceń obszarów wiejskich w dostosowaniu się do nowej rzeczywistości gospodarczej, a w jakim stopniu decydują o trudnościach i ograniczeniach.

W opracowaniu wykorzystano głównie wyniki wieloletnich badań ankietowych dotyczących społeczno-ekonomicznej struktury wsi i rolnictwa przeprowadzanych w Zakładzie Badań Społecznych IERiGŻ (ostatnio w 1992 i 1994 roku).

Skala zjawiska i jego geneza

Według danych Spisu Ludności i Mieszkań GUS z 17 maja 1995r. 54,3% rodzin wiejskich stanowią rodziny nie posiadające gospodarstw rolnych. Żyje w nich 46,4% ogółu osób zamieszkujących na wsi. Przedstawione dane informujące, że prawie połowa wiejskiej populacji to ludność nie związana z gospodarstwami chłopskimi, sugerują, że proces zurbanizowania obszarów wiejskich jest zaawansowany. Jednak głębsza analiza tego zjawiska nie pozwala na tak jednoznaczną ocenę.

Niezaprzeczalnie, w całym powojennym okresie wielkość grupy ludności niechłopskiej na wsi wykazywała zarówno absolutny, jak i względny wzrost [4]. To ostatnie zjawisko było nie tylko efektem powiększania się liczebności populacji niechłopskiej, ale również wynikało z przebiegającego systematycznie, choć powoli i w nierównym tempie, zmniejszania się zbioru osób związanych z gospodarstwami rolnymi. Oba zjawiska były ze sobą powiązane. Ogólnie ujmując wynikało to z ujemnego dla

¹ Zgodnie z istniejącymi przepisami o gospodarstwie rolnym kategorię ludności niechłopskiej tworzą nie tylko osoby wchodzące w skład rodzin nie posiadających gospodarstw rolnych, ale także użytkownicy działek.

ludności z rodzin chłopskich salda migracyjnego, przy czym odchodzenie z rodzin rolniczych odbywało się nie tylko na zasadzie przenoszenia się do innych miejscowości, ale również zmiany statusu zawodowego i przechodzenia do grupy niechłopskiej zamieszkałej w tej samej wsi. Mobilność ludności wiejskiej, zmiany w jej strukturze społeczno-zawodowej były konsekwencją bardzo chłonnego rynku pracy. O nieograniczonych w zasadzie możliwościach zatrudnienia nierolniczego decydowały kolejne fazy uprzemysławiania. Zajęcia zarobkowe podejmowały przede wszystkim usamodzielniające się dorosłe dzieci z rodzin rolniczych. Ich zamieszkiwanie na wsi, pomimo zmiany statusu i podjęcia pracy, której wykonywanie wymagało nierzadko uciążliwych dojazdów, nie zawsze nie było wynikiem świadomego wyboru, a często łączyło się z brakiem możliwości przeprowadzki do miasta. Bariery migracyjne wynikały głównie z nienadążania rozwoju komunalnego w zakresie budownictwa mieszkaniowego za przyjętym szybkim tempem industrializacji.

W konsekwencji ponad 90% osób tworzących rodziny wiejskie wchodzące w skład grupy niechłopskiej miało rolniczy rodowód, a zatem kształtowanie się tej grupy było istotnym elementem współdecydującym o liczbie i cechach ludności pozostającej w rolnictwie. Ogólnie znana jest prawidłowość, że do zajęć nierolniczych odchodziły osoby lepiej wykształcone niż te, które pozostawały w gospodarstwie. Dysproporcje w warunkach pracy i poziomie życia obu grup powodowały, że w wyniku opisanych zjawisk powiększała się grupa rolników nie posiadających następców w kierowaniu gospodarstwem.

Jednocześnie przedstawiony mechanizm wyodrębniania się ludności niechłopskiej decydował, że cechowała się ona znaczną ruchliwością i w wielu przypadkach migracja przestrzenna była tylko przesunięta w czasie w stosunku do zmiany statusu zawodowego. Jaskrawym przykładem nasilenia opisanych zjawisk były lata 1972–1978, które w polskiej gospodarce wyróżniły się szczególnym zwiększeniem tempa realizacji ekstensywnego modelu wzrostu. Z badań IERiGŻ nad mobilnością wiejskiej populacji wynikało, że w tym okresie wśród ogółu osób migrujących ze wsi 41% stanowiła ludność niechłopska, 71% nowych rodzin wiejskich nie posiadało gospodarstw rolnych. Według danych spisów powszechnych w wymienionym czasie liczba ludności chłopskiej na wsi zmniejszyła się o 20%, natomiast populacja niechłopska wzrosła o 38%.

Obok opisanego głównego trendu przekształceń w strukturze społeczno-ekonomicznej wsi i wyodrębniania się ludności niechłopskiej, związanego z uwarunkowaniami makroekonomicznymi, na wybranych obszarach kraju (przede wszystkim tereny północne i zachodnie) o zróżnicowaniu społeczności wiejskiej decydował rozwój państwowych gospodarstw rolnych. Według materiałów statystyki powszechnej z 1988 r. 15,8% ogółu niechłopskiej ludności wiejskiej stanowili członkowie rodzin pegeerowskich [1]. Jednak wpływ tej grupy na ogólny obraz ludności niechłopskiej był ograniczony ze względu na odmienny typ społeczności, jaką lokalnie tworzyła. Ponadto liczebność i sytuacja społeczno-ekonomiczna pegeerowców za-

wsze była bardzo silnie uzależniona od uwarunkowań natury politycznej, co zresztą w znacznym stopniu przyczyniło się do wyjątkowo trudnego położenia tej grupy w momencie transformacji ustrojowej.

W ogólnej ocenie przemian w strukturze społeczno-zawodowej ludności wiejskiej, jakie charakteryzowały okres poprzedzający rekonstrukcję systemu gospodarczego zapoczątkowaną w 1989 r., należy podkreślić, że pomimo zdecydowanie narastającego trendu powiększania się grupy ludności niechłopskiej urbanizacja wsi nie dorównywała podobnym procesom w krajach Europy Zachodniej. Na przykład w 1988 r. ludność żyjąca w rodzinach nie posiadających gospodarstw rolnych stanowiła w Niemczech 70%, a we Francji 75% ogółu mieszkańców wsi (w Polsce 41%). Ponadto w Polsce zmiany w składzie społeczności wiejskiej nie wpływały na poprawę struktury agrarnej, która cechowała się stagnacją, a procesy polaryzacji gospodarstw przebiegały w powolnym tempie [6] i tylko nieco silniej zaznaczały się w grupie gospodarstw przejmowanych przez następców. Inaczej było na zachodzie Europy, gdzie migracja z rolnictwa występowała z szybkim tempem przemian agrarnych i zmianami modernizacyjnymi rolnictwa.

Wśród najważniejszych przyczyn, które zadecydowały, że w Polsce w takiej skali te procesy nie zostały uruchomione i w konsekwencji udział zatrudnionych w rolnictwie ciągle był relatywnie wysoki, wymienić należy przede wszystkim trzy czynniki:

1. Uwarunkowania demograficzne – relatywnie wysoki przyrost naturalny w rodzinach chłopskich powodował, że pomimo ujemnego salda migracyjnego liczba zatrudnionych w rolnictwie malała bardzo wolno.
2. Politykę rolną państwa – z jednej strony uboga podaż we wprowadzaniu nowoczesnych technik do rolnictwa, a z drugiej strony brak mechanizmów wymuszających efektywne gospodarowanie i obniżanie kosztów produkcji (subwencjonowane ceny, tanie kredyty, niezaspokojony popyt na artykuły żywnościowe).
3. Dysproporcje w rozwoju poszczególnych dziedzin gospodarki – pomimo istnienia chłonnego rynku pracy, stanowiącego swoistą "pompę ssącą" siły roboczej z rolnictwa, była to oferta w swej dominującej części dość jednostronna. Możliwości zatrudnienia w głównej mierze dotyczyły przemysłu i jego otoczenia.

W konsekwencji zmiany w strukturze społecznej wsi, powiększanie się udziału rodzin pracowniczych zamieszkujących na wsi dotyczyło głównie tych obszarów wiejskich, które były położone w sferze oddziaływania aglomeracji i w rejonach charakteryzujących się dużymi skupiskami zakładów przemysłowych. O wynikającym stąd zróżnicowaniu przestrzennym w strukturze społecznej wsi świadczy fakt, że 32% ogółu ludności niechłopskiej zamieszkującej tereny wiejskie grupuje się w regionie południowym (tj. w województwach: bielskim, częstochowskim, katowickim, opolskim) i południowo-zachodnim (obejmującym województwa: gorzowskie, jeleniogórskie, legnickie, wałbrzyskie, wrocławskie i zielonogórskie). Dla porównania należy zaznaczyć, że w odniesieniu do całego kraju na wymienionych obszarach żyje około 22% wiejskiej populacji. Odmienna sytuacja występuje na terenach

wschodnich. Krańcowym przykładem jest region środkowowschodni (województwa: białkopodlaskie, chełmskie, lubelskie i zamojskie), w którym mieszka 8% ogółu mieszkańców wsi i tylko 3% niechłopskiej ludności wiejskiej.

Fakt, że zasadniczym czynnikiem decydującym o wysokości udziału ludności niechłopskiej w strukturze społecznej wsi był poziom uprzemysłowienia poszczególnych regionów kraju nie oznacza, że obecność tej grupy nie miała wpływu na rozwój społeczności lokalnej. Pomimo że część rodzin zamierzała migrować, były też takie, które budowały sobie domy na wsi. Pozostawanie na wsi rodzin pracowniczych decydowało o liczbie mieszkańców wsi i jej miejscu w systemie osiedleńczym oraz o strukturze społeczno-demograficznej ludności. Z tego punktu widzenia wysokość udziału niechłopskiej ludności w strukturze społecznej wsi oddziaływała na rozwój infrastruktury. Jednocześnie, jak wynika z badań IERiGŻ, grupa ta cechowała się mniejszą niż członkowie rodzin rolniczych aktywnością w działaniach społecznych na rzecz poprawy warunków życia na wsi. W dużym stopniu wynikało to z tego, że osoby pracujące w miastach na ich terenie realizowały swoje potrzeby kulturalne, zaopatrzeniowo-usługowe itp. W odniesieniu do niektórych wsi podmiejskich zaczęto nawet używać określenia "wsie-sypialnie". Pomimo to należy podkreślić, że globalnie obecność na wsi ludności niechłopskiej miała korzystny wpływ na rozwój lokalny. O prawdziwości takiej tezy przekonuje przykład wsi, w których migracja zarobkowa była równoznaczna z przestrzenną. Współwystępowanie tych dwu zjawisk nasilało zniekształcenia struktury demograficznej osób zatrudnionych w rolnictwie, stwarzało problemy z następstwem pokoleń w gospodarstwach rolnych i brakiem żon dla rolników. Wzmocniona migracja przyczyniała się do nadmiernego wyludniania poszczególnych wsi, co w ekstremalnych przypadkach zaczęło zagrażać istniejącej substancji osiedleńczej. W opisanym sytuacji znalazły się niektóre wsie, a nawet gminy usytuowane na terenach wschodnich, a więc w najslabiej zurbanizowanej i uprzemysłowionej części kraju.

Zmiany w okresie 1988–1992

Na tle opisanych mechanizmów, które przez kilka dziesięcioleci decydowały o liczebności, przestrzennym rozmieszczeniu i cechach niechłopskiej ludności wiejskiej, na początku lat dziewięćdziesiątych znalazła się ona w szczególnie trudnym położeniu. Wraz z zapoczątkowaną rekonstrukcją w nierolniczych działach gospodarki zlikwidowany został podstawowy mechanizm, który dotąd kształtował tę grupę – chłonny rynek pracy.

Tym niemniej, w latach 1988–1992 utrzymywała się tendencja wzrastającego udziału ludności niechłopskiej wśród mieszkańców wsi. Postępujące zróżnicowanie w strukturze społecznej wsi jest naturalnym elementem procesu rozwoju gospodarczego i z tej racji, pomimo przeciwności, przemiany w relacjach pomiędzy ludnością

chłopską i nierolniczą mają ciągły charakter. Najogólniej ujmując wynika to z różnic pomiędzy wydajnością pracy w rolnictwie i poza nim.

Dane ankiety IERiGŻ wskazywały, że w okresie od 1988 do 1992 roku liczebność ludności niechłopskiej powiększyła się o 10%. W porównaniu z poprzednim okresem w kształtowaniu się ludności niechłopskiej wyraźnie uległ zahamowaniu napływ nowych rodzin pracowniczych, wzrósł natomiast udział rolników – emerytów, którzy znaleźli się w grupie niechłopskiej w związku z zakończeniem okresu aktywności zawodowej. Opisana sytuacja była konsekwencją likwidacji chłonnego rynku pracy. Młode pokolenie mieszkańców wsi, często z braku innych możliwości, w szerszym stopniu niż dawnej zaczęło wykazywać zainteresowanie przejmowaniem gospodarstw. Sprzyjała temu liberalizacja ustawy emerytalnej dla rolników (luty 1989 r.), która stanowiła wyraźną zachętę do zmiany pokoleniowej w prowadzeniu gospodarstwa.

Uwarunkowania makroekonomiczne, a przede wszystkim poczucie destabilizacji związane z narastającym bezrobociem, spowodowały, że silniej niż w latach przed transformacją ustrojową zaznaczyła się tendencja do przejmowania gospodarstw przez rodziny pracownicze. Według ankiety IERiGŻ takie sytuacje obejmowały 25% całego ubytku rodzin niechłopskich w latach 1988–1992 (resztę powodowały zjawiska migracyjne). W poprzednim czterolecu tylko w przypadku 10% rodzin ubywających z grupy niechłopskiej było to związane z przejmowaniem gospodarstw rolnych.

Problemy niechłopskiej ludności wiejskiej związane z okresem transformacji ustrojowej i restrukturyzacji gospodarki odzwierciedlają nie tylko dane o zmianach w mobilności grupy. Osoby tworzące te kategorie, zgodnie z prawidłowościami poprzedniego systemu, były zatrudniane na ogół właśnie w tych zakładach pracy, które ze względu na ekstensywny, oparty na dużym zatrudnieniu, model produkcji wykazywały szczególne trudności w dostosowywaniu się do nowych warunków. W tej sytuacji opisywana grupa była bardziej niż inni zagrożona utratą zajęcia. W przypadku zatrudnienia w miastach niekorzystne położenie niechłopskiej ludności wiejskiej wiązało się też z jej relatywnie gorszym przygotowaniem zawodowym i pracą na niższych stanowiskach, które były likwidowane w pierwszej kolejności.

Szczególne trudna sytuacja charakteryzowanej grupy na rynku pracy wynikała nie tylko ze zwolnień z zakładów przemysłowych, ale łączyła się z likwidacją wielu spółdzielczych i państwowych placówek usługowych rozmieszczonych na terenach wiejskich. Ponadto liczbę osób pozbawianych zatrudnienia powiększali byli pegeerowcy, którzy bardzo szybko odczuli socjalne następstwa zmiany systemu politycznego.

W konsekwencji opisanych zjawisk uległa zmianie aktywność zawodowa osób wchodzących w skład charakteryzowanej grupy. Udział pracujących wśród ludności w wieku produkcyjnym zmniejszył się z 68% w 1988 r. do 52% w 1992 r. (dane IERiGŻ). Jednocześnie w szybkim tempie wzrastała liczba bezrobotnych. Ogółem wśród ludności niechłopskiej objętej ankietą IERiGŻ w 1992 r. stopa bezrobocia wynosiła 22,6%. W tym samym czasie z danych statystyki powszechnej wynikało, że

globalne natężenie bezrobocia kształtowało się na poziomie 13,8%, w tym 16,2% dla miasta i 10,2% dla wsi. Należy zatem uznać, że niechłopska ludność wiejska była grupą społeczną, której sytuacja na rynku pracy była szczególnie trudna. W pełni potwierdziły to dane z badania bezrobocia na obszarach wiejskich przeprowadzonego przez GUS w 1993 r. [5]. Według zawartych tam informacji stopa bezrobocia wśród osób z rodzin nie posiadających gospodarstw wynosiła 25,5% i tym samym była czterokrotnie wyższa niż wśród ludności z rodzin chłopskich (6,2%) i zdecydowanie wyższa niż wśród mieszkańców miast (16,9%). Na marginesie trzeba podkreślić, że wyjątkowo trudna sytuacja niechłopskiej ludności wiejskiej na rynku pracy jest ciągle aktualna i według najnowszych badań stopa bezrobocia w tej grupie wynosi 20,3% [7].

Z ogólnospołecznego punktu widzenia rozmieszczenie na wsi znaczącej części bezrobotnych (według danych Rejonowych Biur Pracy wiejscy bezrobotni obejmują około 40% ogółu ludności pozbawionej zatrudnienia) wydaje się mniejszym złem, niż gdyby wszystkie te osoby w przeszłości wyemigrowały do miast i tam, już bez zaplecza rodziny i możliwości zmiany statusu na chłopski, tworzyły duże skupiska miejskiej biedoty. Nie zmienia to faktu, że utrudniony dostęp mieszkańców wsi do rynków pracy i wysokie bezrobocie wśród ludności niechłopskiej stwarzają wiele dotkliwych problemów zarówno natury społecznej, jak i ekonomicznej. W odniesieniu do rolnictwa jest istotnym czynnikiem hamującym jego modernizację i proefektywnościowe przemiany.

Wpływ procesów makroekonomicznych na aktywność zawodową ludności niechłopskiej nie ograniczał się wyłącznie do zjawisk negatywnych, aczkolwiek, jak wykazano, były one szczególnie znaczące. Zmieniła się również struktura pracujących według sektorów własności i działów gospodarki, co wskazuje na ich uczestnictwo w zachodzących przemianach. Najistotniejsze przekształcenia dotyczyły wzrostu odsetka pracujących w sektorze prywatnym. Według danych IERiGŻ z 1988 r. w prywatnych zakładach było zatrudnionych 9% ogółu pracujących, w 1992 r. ich odsetek wynosił już 21%. Część z tych osób podjęła działalność gospodarczą na własny rachunek. Pomimo że relatywnie nie była to duża zbiorowość, już samo wystąpienie zjawiska świadczy o podejmowaniu starań w dostosowaniu się do nowych uwarunkowań ekonomicznych.

Ogółem w opisywanej próbie badawczej, w grupie zatrudnionych w sektorze prywatnym 71% stanowili pracownicy najemni, a 29% osób zarabkowało na własny rachunek. Ludność prowadząca samodzielną działalność gospodarczą najczęściej podejmowała ją na miejscu (72%), rzadziej w miastach (28%). Ponad połowa, bo 54% wszystkich zatrudnionych w sektorze prywatnym, pracowała w szeroko rozumianych usługach dla ludności. Pozostałe osoby najliczniej były zatrudnione w przemyśle (18%) i budownictwie (13%). Dominacja pracujących w usługach najsilniej zaznaczyła się w grupie pracujących na własny rachunek, tam stanowili oni aż 82%. Najczęściej (52%) były to usługi rzemieślnicze bądź handlowe (36%), czyli dwie

dziedziny, w których realizacja lokalnej przedsiębiorczości napotykała najmniej przeszkód natury kapitałowej i popytowej.

W uzupełnieniu opisu zmian, jakie zaobserwowano w grupie niechłopskiej ludności wiejskiej w latach 1988–1992, należy podkreślić, że zgodnie z ogólnymi trendami powiększyło się zróżnicowanie rodzin według poziomu i źródeł przychodów pieniężnych. Z danych tych IERiGŻ wynika, że z 70% do 54% zmniejszył się udział rodzin o średnich przychodach, z 26 do 31% wzrósł udział rodzin o niskich przychodach i z 5 do 15% o wysokich. Pogłębiające się rozwarstwienie ekonomiczne łączyło się z narastaniem odmienności w sytuacji poszczególnych rodzin pod względem liczby i rodzaju źródeł utrzymania. W 1992 r. w najlepszej kondycji finansowej były rodziny pracujące na własny rachunek – ich roczny przychód na 1 osobę w rodzinie wynosił 20,1 mln starych zł, gdy średnio dla całej zbiorowości było to 10 mln starych zł. Na przeciwnym biegunie znajdowały się rodziny z osobami bezrobotnymi, których jedynym źródłem dochodu były świadczenia społeczne (stanowiły one 5% ogółu zbadanych). Roczny przychód na osobę w takich rodzinach wynosił 5,5 mln starych złotych. Obok zaprezentowanych dysproporcji warto podkreślić, że w 1992 r. po raz pierwszy silniej zaznaczył się wpływ rozwoju gospodarczego zamieszkiwanych terenów na różnice w przychodach rodzin o jednakowym statusie ekonomicznym. Dla przykładu rodzina pracownicza zamieszkująca w regionie stołecznym dysponowała średnim rocznym przychodem wynoszącym 42 mln starych złotych, gdy w regionie środkowowschodnim taka sama rodzina uzyskiwała przychód wynoszący 29 mln starych zł.

Konsekwencją rozwarstwienia w poziomie przychodów było zróżnicowanie w poziomie życia rodzin niechłopskich. W ankiecie IERiGŻ to zagadnienie ilustrowały dane o standardzie zamieszkiwanych budynków i wyposażeniu gospodarstw domowych w wybrane przedmioty trwałego użytku. Na przykład w 1992 r. telewizory kolorowe posiadało aż 60% rodzin pracowniczych i tylko 20% rodzin utrzymujących się wyłącznie ze źródeł niezarobkowych. Podobne różnice wystąpiły w wypadku użytkowania innych dóbr. Zwraca jednak uwagę, że obok dysproporcji w stopie życiowej poszczególnych grup rodzin nierolniczych, ogólnie w badanym okresie nastąpił znaczący postęp zarówno w standardzie technicznym budynków, jak i wyposażeniu gospodarstw domowych. O ile w 1988 r. wymieniany już wcześniej telewizor z ekranem do odbioru w kolorze posiadało tylko 13% ogółu niechłopskich rodzin wiejskich, w 1992 r. ich udział wzrósł do 45%. Tym niemniej, zapewne po części z racji opisanych wcześniej uwarunkowań makroekonomicznych, tempo poprawy w poziomie wyposażenia domu następowało w analizowanej grupie wolniej niż w pozostałej części społeczeństwa. W efekcie nie tylko w dalszym ciągu nie dorównywała ona pod względem stanu posiadania standardom miejskim, ale również zaczęła pozostawać w tyle za mieszkańcami wsi z gospodarstw rolnych [3].

Uwagi końcowe

Zaprezentowana charakterystyka niechłopskiej ludności wiejskiej dokumentuje przede wszystkim zależność pomiędzy miejscem tej grupy w strukturze społecznej wsi i jej ekonomicznymi cechami a procesami makroekonomicznymi decydującymi o sytuacji na rynku pracy. Odzwierciedla to zarówno geneza i obraz ludności niechłopskiej w okresie poprzedzającym transformację ustrojową, jak i późniejsze przemiany.

Niezależnie od faktu, że kategoria niechłopskiej ludności wiejskiej została w głównej mierze ukształtowana przez czynniki zewnętrzne (ukierunkowany na rozwój przemysłu rynek pracy i nienadążanie urbanizacji za industrializacją), uznać trzeba, że jej obecność na wsi ma zasadniczy wpływ na rozwój społeczności lokalnych. Wieś stanowi jednostkę osiedleńczą, która jest specyficznym, mającym przestrzenny wymiar układem społeczno-ekonomicznym. Pojawienie się w tym, w znacznym stopniu jednorodnie historycznie kształtowanym, układzie rodzin nie związanych z gospodarstwami, których członkowie utrzymują się z wielu, często bardzo odmiennych źródeł, w tym pracy w różnych zawodach, miało bezpośredni wpływ na przekształcenia w systemie osiedleńczym. Zamieszkiwanie na obszarach wiejskich rodzin pracownicznych decydowało nie tylko o wielkości wsi, ale w konsekwencji miało doniosłe znaczenie dla rozbudowy infrastruktury. Jak ogólnie wiadomo, jednym z istotnych hamulców w jej rozwoju jest rozdrobnienie i rozproszenie wiejskich miejscowości. Stwarza to widoczne utrudnienia w inwestycjach infrastrukturalnych, powiększa ich koszty i w efekcie stanowi barierę w dostępie mieszkańców wsi do wielu placówek i urządzeń decydujących o warunkach pracy i życia. Jest rzeczą zrozumiałą, że duże wsie, a więc na ogół bardziej zróżnicowane pod względem struktury społeczno-ekonomicznej, cechuje wyższy poziom infrastruktury niż wsie o małej liczbie mieszkańców zatrudnionych głównie w gospodarstwach rolnych. Współzależność pomiędzy stopniem zaawansowania wymienionych zjawisk potęguje fakt, że pomiędzy wyróżnionymi czynnikami zachodzi sprzężenie zwrotne. Duża liczebnie i zróżnicowana zawodowo wieś gwarantuje większy niż w przypadku małej miejscowości popyt na towary i usługi, co ułatwia napływ kapitału i lokalizację inwestycji na obszarach wiejskich. Sprzyja to rozszerzeniu miejscowego rynku pracy, co z kolei przeciwdziała procesom migracji. Zaprezentowany mechanizm wywołuje zatem mnożnikowy efekt w procesie wielofunkcyjnego rozwoju wsi, a obecność na wsi ludności niechłopskiej jest istotnym ogniwem w nasileniu tempa tego procesu. Przedstawioną tezę potwierdzały informacje z ankiety IERiGŻ 1992, z których wynikało, że na każde 100 osób aktywnych zawodowo, wchodzących w skład charakteryzowanej grupy w przypadku wsi o cechach wielofunkcyjnych, własną działalność gospodarczą prowadziło 20 osób, a we wsiach tradycyjnych tylko 8 osób. To że ludność z terenów wiejskich wyróżniających się zaawansowaniem wielofunkcyjnego rozwoju wsi charakteryzuje się większą aktywnością w działaniach na rzecz nasilenia tego procesu niż mieszkańcy

obszarów z przewagą cech tradycyjnych, podkreślano także w innych opracowaniach z badań o podobnym zakresie tematycznym [2].

W skali globalnej należy jednak przede wszystkim zaznaczyć, że w obecnych uwarunkowaniach makroekonomicznych, które spowodowały, że niechłopska ludność wiejska charakteryzuje się relatywnie najwyższym wskaźnikiem bezrobocia w skali kraju, jej kreatywna rola w wielokierunkowym rozwoju wsi łączy się z przeorientowaniem zawodowym tej grupy na własne środowisko. Trzeba przy tym uwzględnić, że chociaż powiększanie lokalnego rynku pracy znajduje się w kręgu żywotnych interesów ludności niechłopskiej, ma ona ograniczone możliwości w podejmowaniu samodzielnych przedsięwzięć i jej wpływ na wywołanie takiego procesu uzewnętrzniać się może przede wszystkim poprzez presję społeczną wywołaną trudnym położeniem socjalnym. Powszechne przeszkody w rozpoczęciu działalności gospodarczej stanowią nie tylko braki w zakresie środków finansowych, ale również utrudnienia związane z nieposiadaniem odpowiednich kwalifikacji i brakiem doświadczenia "pracy na swoim". Ponadto istotnym ograniczeniem są bariery popytowe.

Niezależnie od wymienionych problemów, ogólnie należy podkreślić, że stymulująca rola ludności niechłopskiej w wielofunkcyjnym rozwoju wsi zaznacza się dopiero w sytuacji, gdy proces nierolniczego zagospodarowania obszarów wiejskich jest zaawansowany. Zróżnicowana struktura społeczno-zawodowa ludności wiejskiej działa wtedy na zasadzie sprzężenia zwrotnego i stanowi bodziec dla dalszego rozwoju. Tym samym istniejące zróżnicowanie przestrzenne w udziale ludności niechłopskiej wśród mieszkańców obszarów wiejskich nie tylko odzwierciedla odmienności w cechach ekonomicznych poszczególnych terenów, ale stanowi jedną z istotnych przyczyn narastania dysproporcji w tempie przekształceń cywilizacyjnych na wsi.

Literatura

- [1] Frenkel I. 1992. Ludność związana z rolnictwem indywidualnym w latach 1970–1988. GUS Warszawa, 17–18.
- [2] Kołodziejczyk D. 1994. Pozarolnicza działalność gospodarcza na obszarach wiejskich w woj. siedleckim. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej* 3: 48–55.
- [3] Ostrowski L. 1993. Mieszkania ludności wiejskiej i ich wyposażenie w 1992r. Komunikaty, Raporty, Ekspertyzy IERiGŻ, 348.
- [4] Sikorska A. 1995. Przemiany społeczno-ekonomicznej struktury niechłopskiej ludności wiejskiej. *Studia i Monografie IERiGŻ* 73: 30.
- [5] Sytuacja na wiejskim rynku pracy ze szczególnym uwzględnieniem ludności związanej z rolnictwem indywidualnym. Raport z badania przeprowadzonego w listopadzie 1993 r. w Departamencie Pracy i Dochodów Ludności GUS. Warszawa 1994; str 19.
- [6] Szemberg A. 1993. W wolnym tempie. Przemiany agrarne w latach 1988–1992 (część 1). *Życie Gospodarcze* 21: 22.
- [7] Wstępne wyniki z badania bezrobocia na wsi przeprowadzonego w 1995 r. pod kierownictwem prof. W. Michny (dane niepublikowane).

Non-peasant population in the social and economic structure of the countryside

Summary

The paper deals with that part of the countryside population that lives in families not owning farms. It is referred to as the non-peasant population. The distinguishing of this group in the social structure of the countryside is described in the context of the effect of macroeconomic processes on the transformation of rural areas.

It has been emphasized that the growth of the non-peasant population in the countryside observed throughout the post-war period is above all the outcome of a change in the professional status of people coming from non-agricultural families. The population earning outside agriculture had limited possibilities of migrating out of the countryside since urbanization lagged behind industrialization. Due to demographic, economic and political conditions the observed professional mobility of the rural population did not contribute to significant changes in agriculture. At the same time the same factors that for many years had shaped the image of the non-peasant population caused that during the period of change of social and economic system the group felt the consequences of pro-effective transformations in branches of the economy outside agriculture with particular severity. At present it is characterized by relatively highest rate of unemployment and significant economic divergence. Not only because of this, but also because of the role in the differentiation of the settlement network and rural infrastructure, the non-peasant rural population occupies a distinct place in the multifunctional development of the countryside.